

բեկլարբեկինների անմիջական հսկողության առկա փողերանոցներ կային Թավ-րիզում, Երևանում, Նախիջևանում, Կարբիում, ավելի ուշ նաև Շուշիում և այլուր: Վաճառականներն ու առևտրականները ցանկացած քանակությամբ կարող էին այնտեղ դրամ կտրել, վճարելով որոշ տոկոս դրամահատման վարձ: XVII դարում դրամահատման խոշոր կենտրոն էր Երևանի փողերանոցը, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Զաքարիա Ազուլեցին. նրա եղբայր Խոջա Շամվոնը երկար ժամանակ եղել է Երևանի փողերանոցի վերակացուն:

Փողերանոցների վարձակալությունից խաները մեծ եկամուտներ էին ստանում: XVII դարի երկրորդ կեսում Երևանի փողերանոցը հերթով վարձակալել են ազուլեցի, երևանցի, ջահկեցի, ձորագեղցի մեծահարուստ հայ խոջաները: Թե ինչպիսի խոշոր եկամտի աղբյուր էին փողերանոցները, դա պարզ երևում է թեկուզ այն բանից, որ 1663 թ. երևանցի խոջա Սարգիսը ղա-ռաբխանեի մեկ տարվա եկամուտը վարձակալում է 1500 թումանով: Երևանի փողերանոցից ստացվող մեկ տարվա եկամուտը 70 անգամ ավելի էր, քան Արարատյան երկրի խոշորագույն ֆեոդալական տնտեսություններից մեկի՝ էջմիածնի վանքից գանձվող բոլոր հարկերը միասին վերցրած²¹:

Սակայն որքան էլ որ մեծ լինեին այս կարգի առևտրական, վարչական և հատկապես այլ և այլ առիթներով բնակչությունից ձեռք բերվող եկամուտները, ֆեոդալական այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր Սեֆյան Իրանը, որի կազմի մեջ էին մտնում Արևելյան Հայաստանի վերահիշյալ շրջանները, պետական գանձարանը հարստացնող հիմնական եկամտի աղբյուրը մնում էր աշխատա-վոր գյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը և հողային ոռոգման, որը գանձվում էր բազմատեսակ հարկերի ու այլ պարտավորությունների ան-վան տակ:

3. ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XVI—XVIII դարերում ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ ամբողջ Իրանում մշակելի հողային տարածությունները ըստ պատկանելության հինգ խմբի էին բաժանվում. 1) Պետական կամ դիվանի հողեր, 2) Արքունի կամ խասսե-յե շարիֆե, 3) Մուլք կամ հայրենիք, 4) վանքապատկան-մզկիթա-պատկան հողեր կամ մովկուֆաթ, 5) Համայնքապատկան հողեր:

1. Պետական հողերը սկզբնաղբյուրներում և պատմական վավերագրերի մեջ երկու անունով են հիշվում՝ դիվանի և խալիսե: Այն հողերը, որոնց եկա-մուտները ամբողջապես հատկացվում էին տարբեր վայրերում ծառայության մեջ գտնվող պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությանը և ենթակա էին երկրի կենտրոնական ֆինանսական տեսչության՝ մուլթուֆի ուլ-մամա-լիքի տնօրինությանը, կոչվում էին դիվանի հողեր, իսկ այն հողերը, որոնք անմիջապես հատկացված էին տվյալ վիլայիթին և նրանց եկամուտները ամ-բողջապես տնօրինվում էին տեղական իշխանությունների կողմից, սովորա-բար անվանվում էին խալիսե հողեր:

Արևելյան Հայաստանում մեծ թվով դիվանի և խալիսե գյուղերի առկա-յությունը հետևանք էր հատկապես այն բանի, որ սահմանամերձ և հաճախա-կի պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ լինելով, միշտ ենթա-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 392:

կա էին ավերածություն և հետևաբար հաճախ էր պատահում, որ գյուղատն-
րերը քաղաքական հանգամանքների բերմամբ լքում էին կալվածները և հե-
ռանում, իսկ այդ կալվածները ի վերջո բռնագրավվում էին և մտնում դիվանի
հողերի շարքը: Նույն բանը տեղի էր ունենում նաև այն դեպքում, երբ խանե-
րից որևէ մեկը իր բեկլարբեկություն շրջանում ձեռք էր բերում մեծ թվով
սեփական մուլքային գյուղեր և երբ անհավատարմության կամ զեղծարարու-
թյան մեջ ամբաստանվելով հեռացվում էր պաշտոնից, այդ մուլքերը նույնպես
հարթունիս էին գրավվում և դրվում էին դիվանի տրամագրության տակ:

XVII դարի սկզբում շահ Աբբաս I-ը կազմակերպելով նոր կադրային
բանակ, միաժամանակ ձգտում էր ընդարձակել դիվանի հողերը, որպեսզի կա-
րողանաւոր նոր զինվորականությանն ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ
թիուկներով և ռոճիկի դիմաց տրվող այլ հողային՝ եկամուտներով:

Դիվանի գյուղերից ստացվող ռենտա-հարկը հիմնականում իրացվում էր
առանձին գյուղերից և գյուղախմբերից ստացվող ամբողջ հարկերը կամ
դրանց մի մասը ռոճիկի դիմաց զինվորականությանն ու պետական պաշտո-
նեությունը հանձնելով: Հարկային գումարների փոխանցումները կատարվում
էին տարբեր ձևերով:

Ամենատարածված ձևը թիուկն էր, որը տրվում էր ոչ անպայման դիվանի
գյուղերից ստացվող եկամուտներից, այլ նաև կալվածատիրական գյուղերից
գանձվող հարկերից: Դիվանի գյուղերից տրվող թիուկները, եթե դրանք տրվում
էին գյուղի ամբողջ ռենտա-հարկը գանձելու իրավունքով, դիտվում էին որպես
ժամանակավոր, ոչ ժառանգական հողատիրություն: Թիուկդարը իրավունք
ունեւր գանձելու միայն այդ գյուղերից որոշակի հարկեր, որոնք բավական ման-
րամասն նշվում էին թիուկամեծի մեջ: Շատ հաճախ, երբ գյուղն իր բոլոր
հարկային պարտավորություններով պատասխանատու էր դառնում թիուկդա-
րին և այդ վիճակը շարունակվում էր տասնյակ տարիներ, իսկ երբեմն էլ
թիուկդարի մահվանից հետո՝ փոխանցվում նրա ժառանգներին, այդ դեպքում
արդեն թիուկդարի և նրա հարկատու ռայաթների միջև ստեղծվում էին հողա-
տիրոջ և նրա հողը վարձակալող հողագործ ռայաթի փոխհարաբերություններ,
որոնք հաճախ ավելի ամուր էին, քան մուլքատեր-կալվածատիրոջ և նրա
ռայաթների փոխհարաբերությունները: Այստեղ ևս ստեղծվում էր անմիջական
պատասխանատվություն, որն արտահայտվում էր գյուղական համայնքի հա-
վաքական պատասխանատվության ձևով: Ինչպես դիվանի, այնպես նաև ոչ
դիվանի գյուղերի թիուկդարները նույն գյուղի ռայաթների նկատմամբ ունեին
նաև վարչական ու դատական իրավունքներ:

Դիվանի գյուղերից ստացվող եկամուտների մի այլ ձև կոչվում էր
համեսալի (ամենամյա), որ նույնպես նշանակում էր առանձին հարկատու
օբյեկտների ամբողջ ռենտա հարկի կամ նրա մեկ մասի գանձման իրավունքի
հանձնումը զինվորականությանն ու պետական պաշտոնյաներին: Մի անգամ
այդ իրավունքը ստանալուց հետո, համեսալի ստացողները ամեն տարի իրա-
վունք ունեին որոշված գումարը կամ մթերքը ստանալու տվյալ օբյեկտից,
ցնոր տնօրինություն: Ըստ էության համեսալին համարյա նույնն էր, ինչ որ
թիուկը, այն տարբերությամբ, սակայն, որ թիուկներ ավելի շատ տրվում էին
ամբողջական դիվանի գյուղերն ու գյուղախմբերը իրենց ամբողջ հարկային
պարտավորություններով, իսկ համեսալի գումարները ավելի փոքր էին և
մեծ մասամբ տրվում էին ինչպես դիվանի, այնպես նաև ոչ դիվանի գյուղերից

զանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մի մասը կամ որոշ հարկեր ամբողջությամբ: Համեսալի ստացողները կոչվում էին համեսալեդար:

Բացի թիուլից ու համեսալեից, գոյություն ունեին նաև ռոճիկների հատուցման այլ ձևեր, որոնցից կարելի է հիշատակել թանխահ-ն մավաշիբ-ը (ռոճիկի գումար): Ի տարբերություն թիուլի և համեսալեի, թանխահների նշանակման հրամանագրերում չէր նշվում այն օբյեկտի անունը, որտեղից պետք է ստացվեր ռոճիկի գումարը, այլ հրամանագիրը ուղղվում էր դիվանատան պաշտոնյաներին՝ մուսթովֆիներին և գրագիրներին, հանձնարարվելով ամեն տարի ռոճիկի դիմաց որևէ հարկատու օբյեկտի անունով թանխահ տալ: Այդ նշանակում էր, որ ռոճիկի թանխահ ստացողները ամեն տարի նոր գոյություն պետք է ստանային և գնային իրենց ռոճիկը յուրաքանչյուր տարի տարբեր վայրից ստանալու: Այս ձևը կոչվում էր նաև եքսալի (միամյա):

Դիվանի գյուղերից, ինչպես նաև այլ հարկատու օբյեկտներից զանձվող ռենտա-հարկը հանդիսանում էր եկամտի այն դիվանոր աղբյուրը, որով պայմանավորված էր պետության ֆինանսական հենարանի՝ դիվանական զանձարանի հարստությունը: Հետզհետե ընդարձակվող դիվանի հողերի անմիջական ղեկավարությունը պահանջում էր հսկայական վարչա-տնտեսական աշխատանք, որպիսին վեր էր Սեֆյան Իրանի ուժերից: Այդ իսկ պատճառով միշտ իրեն վերապահելով այդ հողերի սեփականության իրավունքը, պետությունը գրանցից ստացվող եկամուտների մի մասը թիուլի, համեսալեի և այլ ձևերով, ի դիմաց ռոճիկի, տալիս էր պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությանը, իսկ մնացյալ մասը կապալով հատկացնում մասնավոր մարդկանց, որոնք միանվագ որոշ գումար էին մուծում պետական զանձարանը և իրավունք ստանում զանձելու այս կամ այն վայրի մեկ տարվա ամբողջ հարկերը: Դիվանի գյուղերի ամբողջ ռենտա-հարկը, ինչպես նաև այլ հարկատու տնտեսությունների վարձակալման այս ձևը կոչվում էր իջարե կամ զարթ, իսկ վարձակալները՝ մուսթա՛ջիրներ կամ զարթիթներ, որոնք սովորաբար ունեին նաև վարչական ֆունկցիաներ:

2. Արֆուլի կալվածները, որոնք կոչվում էին խասս կամ խասսե-յե շարիֆե, Արևելյան Հայաստանում մեծ թիվ չէին կազմում: Պատճառն այն էր, որ շահը և թագավորական ընտանիքի անդամները նախընտրում էին հողեր ունենալ մայրաքաղաքի մոտ: Երկրի կենտրոնական նահանգներում, սահմանամերձ և հաճախ հարձակումների ենթակա վայրերում կալվածներ ունենալը այնքան էլ նպատակահարմար չէր:

Ջաքարիա Ագուլեցին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Ագուլիսի և Նախիջևանի մոտակայքում գտնվող 5 խասս գյուղերի (Ագուլիս, Մեղրի, Շոռոթ, Լեհրամ, Աստապատ) մասին: Խասս գյուղերի համայնքները թեև վարչական հարցերում ենթարկվում էին տեղական մարմիններին, սակայն հարկային պարտավորություններով կապված էին արքունիքին կից վարչա-տնտեսական կառավարչության՝ «խասսե-յե շարիֆի սարքարության» հետ և ենթարկվում էին նրա կողմից նշանակված խասսեդարներին, որոնք միաժամանակ վարում էին նույն վայրի ոստիկանապետի (դարուլա) պաշտոնը:

Խասս գյուղերից ստացվող եկամուտները XVII—XVIII դարերում չէին տրվում որպես ռոճիկ: Ընդհակառակը, խասսե-յե շարիֆի ծառայողները մեծ մասամբ թիուլներ էին ստանում դիվանի գյուղերից և բնակչությունից զանձվող այլ պետական հարկերի հաշվին: Ջաքարիա Ագուլեցու վկայությամբ,

սակայն, խասս գյուղերը սովորաբար վարձակալվում էին մասնավոր մարդկանց կողմից: Ըստ որում որպես մուսթա՝ջիբներ կամ զարիթներ հանդես էին գալիս և՛ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, և՛ մանր ու խոշոր հողատիրության ու քաղաքային արհեստկրատիայի ներկայացուցիչներ, և՛ խոշոր առևտրականներ, որոնք վարձակալության շրջանում օգտվում էին խասսեղարներին վերապահվող բոլոր իրավունքներից:

3. Վաճառված հողատիրությունը Հայաստանում բավական հին պատմություն ունի: Դրանք այն հողերն էին, որ տարբեր ժամանակներում առհավետ նվիրվել էին կրոնական հաստատություններին և տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էին այս կամ այն վանքի վանահոգի կամ մզկիթին պատկանող կալվածների տնօրենի՝ մուսավալլիի անմիջական տնօրինության տակ: Այս հողերը, սկսած դեռևս արաբական տիրապետության շրջանից, կոչվում էին վակֆ: Վակֆային կալվածներն ու այլ ստացվածքները, որ ընդհանուր տերմինով կոչվում էին մովկուֆաթ, մի անգամ նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, առհավետ ամրացվում էին նրան և այլևս որևէ ձևի օտարման ենթակա չէին:

XVI—XVIII դարերում և դրանից էլ շատ առաջ Հայաստանում եղել են նաև մզկիթապատկան հողեր: Պետք է նշել, սակայն, որ այս երկու կրոնական հաստատությունների (վանքեր և մզկիթներ) հողատիրական իրավունքների միջև զգալի տարբերություններ կային: Մզկիթապատկան կալվածները ամբողջապես էին ազատվում պետական հարկերից, իսկ վանքապատկան կալվածները՝ մասամբ միայն:

XV դարի մասնակի կայունացումից հետո, վանական հողատիրությունը XVI դարում սկսում է անկում ապրել: XVI—XVII դարերում Արևելյան Հայաստանում բացի էջմիածնի վանքից, իրենց հողային կարողություններով ավելի աչքի էին ընկնում Հավուց Թառի, Գանձասարի, Տաթևի, Ագուլիսի, Դարաշամբի և Մակվի Թաղեոս Առաքյալի վանքերը: Պահպանված բազմաթիվ կալվածագրերից և այլ փաստաթղթերից երևում է, որ նրանց կալվածները նախորդ դարերի համեմատ խիստ աղքատացել էին: Այս շրջանում նրանք ջանում էին միայն պահպանել անցյալից ժառանգած կալվածները, քան ընդարձակել դրանք: Մինչև XV դարը ամբողջական գյուղեր և այլ կալվածներ նվիրվում էին վանքերին հայ խոշոր ֆեոդալների և մեծահարուստ կալվածատերերի կողմից, որոնք XVI դարում դուրս էին եկել ասպարեզից, ուստի վանքապատկան կալվածները ոչ միայն չէին հարստանում, այլ գնալով նվազում էր դրանց թիվը: XVII դարի սկզբում էջմիածնի վանքի պատկանելիությունից դուրս էին եկել XV դարի 30-ական թվականներին Սյունյաց Օրբելյանների վերջին ներկայացուցիչ Ամիր Ռուստամի նվիրած բոլոր յոթ խոշոր գյուղերը:

Չունենալով հողային համեմատաբար խոշոր նվիրատվությունների որևէ հեռանկար, էջմիածնի կաթողիկոսները 1640 թ. հետո սկսում են վանքի միջոցներով գնել բազմաթիվ գյուղեր: Դարավերջում արդեն վանքն ունի 23 մեծ ու փոքր գյուղ, մեծ քանակությամբ ընդարձակ վարելահողեր, այգիներ, ինչպես նաև ջրաղացներ, դինգեր և այլ ստացվածքներ:

Վանքապատկան կալվածները սեփականության տեսակետից երկու խմբի էին բաժանվում. ա) կանխիկ դրամով գնված կալվածներ, որոնք անվանվում էին մուլք-ե զարիխարիդ (գանձագին մուլքեր), բ) մովկուֆաթ (վակ-

Ֆային կալվածներ), որոնք նվիրվել կամ վակֆ էին տրվել համատացյալների կողմից:

XVII—XVIII դարերում հայոց եկեղեցու հոգևոր կենտրոնի՝ էջմիածնի, ինչպես նաև այլ վանքերի կալվածների և հատկապես մուլքային գյուղերի մի ղզալի մասը «գանձագին» էր և որպես այդպիսին ենթակա էր հարկման: Գանձագին կալվածներն անհրաժեշտության դեպքում կարող էին վաճառվել, վարձու տրվել կամ գրավ գրվել, իսկ վակֆերը բացի կարճատև (մինչև 3 տարի) վարձակալությունից այլ կարգի օտարումների ենթակա չէին:

Թեև XVI—XVII դարերում ամբողջական գյուղերի նվիրատվությունները համարյա վերացել էին, սակայն տուանձին հողակտորներ, այգիներ և այլ ստացվածքներ դեռ շարունակվում էին նվիրաբերվել գյուղական և քաղաքային բնակչության տարբեր խավերի կողմից: Այդ հողերի օգտագործման իրավունքն էր միայն տրվում վանքերին: Դրանք շարունակում էին մնալ գյուղական համայնքի մշակելի տարածությունների ընդհանուր տարածության մեջ: Վանքը սովորաբար դրանք մշակում էր նույն գյուղի ռայաթների կողային կամ վարձու աշխատանքով և կամ վարձով էր տալիս նույն գյուղի գյուղացիներին: Այդ հողերի համար վանքը հողային հարկեր չէր վճարում և չէր մասնակցում գյուղական համայնքից գանձվող հարկերին: Դրանց վերաբերող հարկերն էլ նախկին կարգով շարունակում էին վճարել նույն գյուղի ռայաթները:

Լինելով վակֆային սեփականություններ և վաճառքի ու այլ կարգի օտարումների շենթարկվելով, այս կարգի հողերը գնալով ավելի էին ընդարձակվում, որի հետևանքով կրճատվում էին վանքերին ավելի մոտ գտնվող գյուղական համայնքների հողերը, և ռայաթները ստիպված էին լինում որոշ գործարքի մեջ մտնել վանքի հետ և կիսրարության կամ այլ պայմաններով վարձակալել դրանք:

4. Մուլքը կամ հայրենիքը հողի մասնավոր սեփականության հնագույն հաստատություններից էր: Հողատիրության այս ձևը XVI—XVIII դարերում պայմանավորված չէր պետական կամ զինվորական ծառայությամբ: Հայկական թե մատենագրական և թե մանավանդ վիժագիր աղբյուրները վկայում են, որ դեռևս IX—X դարերում Հայաստանում կային մեծ քանակությամբ գյուղեր, որոնք որպես հայրենիք կամ մուլք պատկանել են առանձին սեփականատերերի և որոնց սեփականատիրական իրավունքը ժառանգաբար անցնում էր սերնդից սերունդ և ենթարկվում զանազան կարգի օտարման:

XVI—XVIII դարերում, ինչպես այդ երևում է պահպանված բազմաթիվ կալվածագրերից և այլ դիվանական փաստաթղթերից, գյուղատիրոջ կամ մալիքի սեփականատիրական իրավունքը տվյալ գյուղի նկատմամբ արտահայտվում էր նույն գյուղի համայնքի անդամ հողագործ գյուղացիներից հողային ռենտա գանձելու իրավունքով: Գյուղի ընդհանուր հողային տարածությունների և ջրի տնօրինման կամ այլ հարցերում նրան այլ իրավունքներ չէր վերապահվում. այդ իրավունքները վերապահված էին գյուղական համայնքին: Սակայն կալվածատիրոջ քաղաքական հեղինակությունը, նրա գրաված դիրքը պետական-վարչական ապարատում կամ արքունիքում մեծապես կարող էր ազդել կալվածատիրոջ և գյուղական համայնքի միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունների վրա: Այլ խոսքով ասած, արտատնտեսական ճնշումը կարևոր դեր էր խաղում:

Կալվածատիրական հողային ռենտան հիմնականում բնամթերքով էր

գանձվում: Ըստ տեղի և ժամանակի, ռենտայի նորմերը փոփոխական էին: Առանձին վիլայեթներում և մահալներում, երբեմն նույնիսկ նույն մահալի տարբեր գյուղերում ռենտայի նորմերը տարբեր էին: Աղբյուրներում հանդիպում են բերքի $\frac{1}{25}$ — $\frac{3}{10}$ -ի չափով հատուցման մասին վկայություններ: Այս հարցում վճռական նշանակություն ունեւո ռոռգման սիստեմի կալվածատիրական կամ համայնական սեփականություն լինելու հանգամանքը: Ամեն պարագայում ռենտայի վճարման չափը և կարգը նշվում էր մուլքատիրոջ և գյուղական համայնքի միջև կնքվող պայմանագրի մեջ: Գոյություն ունեւո ռենտայի հատուցման երկու հիմնական ձև.

ա) Ըստ տվյալ տարվա բերքի, նրա որոշ մասը կալվածատիրոջը հատուցելու պայմանով, որ կոչվում էր հասթ-օ-բուդ (ըստ եղածի): Այս դեպքում չափվում էր ամբողջ բերքը և վերցվում նրա որոշ տոկոսը:

բ) Առանց բերքը չափելու, յուրաքանչյուր տարի միանվագ որոշ քանակությամբ հացահատիկ և այլ մթերքներ կամ կանխիկ դրամ վճարելու պայմանով, որը կոչվում էր մակթա՝ (կտրված, որոշված):

Աշխատավոր գյուղացիության արտադրած հավելյալ արդյունքի միայն մի մասն էր, որ յուրացվում էր կալվածատիրոջ կողմից: Մյուս, ավելի խոշոր մասը, պետական հարկերի և այլ պարտավորությունների ձևով հատուցվում էր պետությանը, մասամբ նաև եկեղեցուն: Իսկ քանի որ պետական հարկերը հաստատուն էին, գանձվում էին պետական պաշտոնյաների միջոցով և հաճախ գերազանցում էին սահմանված չափերը, ուստի ինքնըստինքյան սահմանափակվում էին կալվածատիրական ռենտայի աճման հնարավորությունները: Այդ էր պատճառը, որ գյուղերի մուլքատերերը ամեն կերպ աշխատում էին հարստահարման և պարտքի դիմաց բռնագրավումների միջոցով իրենց իսկ ռայաթներից խլել նրանց կողմից մշակվող հողերի օգտագործման իրավունքը և զբաղվել կալվածքային տնտեսությամբ. իսկ հողից և արտադրության մյուս միջոցներից զրկված հողագործ ռայաթներին աշխատեցնել որպես հողի վարձու մշակներ:

5. Համայնքապետական գյուղեր էին կոչվում այն սակավաթիվ գյուղերը, որոնք մուլքային տիրության իրավունքով պատկանում էին նույն գյուղի համայնքի անդամ հողագործ ռայաթներին: Այս դեպքում ամբողջ գյուղական համայնքը հանդես էր գալիս որպես տվյալ գյուղի բոլոր մշակելի տարածությունների սեփականատեր, որով և պայմանավորվում էր համայնքի յուրաքանչյուր անդամի սեփականության իրավունքը այն հողակտորների վրա, որոնք գտնվում էին համայնքի տվյալ անդամի անմիջական տնօրինության տակ և մշակվում էին նրա կողմից:

Դարաշամբում գտնվող մի քանի համայնքապետական գյուղերի կալվածագրերից պարզ երևում է, որ թեև այս կարգի գյուղական համայնքները ազատ էին կալվածատիրական լծից, սակայն մասնառ խոշոր կալվածատերերի և կրոնական հաստատությունների կողմից շարունակ փորձեր էին կատարվում նրանց հողերը զավթելու և բռնի կերպով կալվածատիրական լուծը նրանց վզին փաթաթելու ուղղությամբ:

Շարիաթական կալվածագրերում և հարկային մատյաններում այս գյուղերը դասվում էին մուլքերի շարքը և իրավական ձևակերպամբ համարվում էին մուլքային սեփականություններ: Կալվածագրերում շեշտվում էր, որ «գյուղը որպես մուլք, պատկանում է գյուղի ռայաթների համայնքին»: Իսկ քանի

որ մուլքատիրոջ սեփականատիրական իրավունքը արտահայտվում էր դյուղի ընդհանուր բերքի որոշ տոկոսի գանձումով, ուստի վավերագրերում հատկապես շեշտվում էր, որ «ռայաթները ստացած բերքից պետք է վճարեն միայն պետական հարկերը (բահրաշ-յե դիվանի)» և քանի որ գյուղի մուլքատերերը իրենք էին, ուստի ռենտայի կալվածատիրոջը վճարվող մասը մնում էր իրենց:

4. ՀՈՂՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀՈՂԱԳՈՐԾ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հողագործ աշխատավորության հողի սեփականատիրոջ նկատմամբ ունեցած կախումն ու տնտեսական ենթակայության ձևերը տարբերվում էին ըստ տեղի և ժամանակի: Սակայն դա սերտ աղերս ուներ նաև այն հարցի հետ, թե ինչպիսին էին հողատիրոջ սեփականատիրական իրավունքները այդ հողերի նկատմամբ:

XVI—XVIII դարերի կալվածագրերում և պաշտոնական այլ վավերագրերում թվարկվում են երկու կարգի հողային սեփականություններ. ա) գյուղեր, որոնք շարիֆական տերմինով արաբերեն կոչվում են կարիյյե և բ) ագարակներ, որոնք արաբերեն կոչվում են մազրա'ն:

Մուլքային սեփականություններ հանդիսացող գյուղերում կամ կարիյյեներում հողի օգտագործման իրավունքը վերապահված էր նույն գյուղի ռայաթներին, որ արտահայտվում էր գյուղական համայնքի համայնական տիրության իրավունքով: Գյուղացին պարտավոր էր միայն իր օգտագործած հողի համար ռենտա վճարել կալվածատիրոջն ու պետությանը, որից հետո նա ճանաչվում էր իր մշակած հողի տերը և իրավունք ուներ ուղած ձևով մշակել և օգտագործել այն կամ փոխանցել մեկ ուրիշի: Այլ էր մազրաններում սահմանագծված հողերի վրա աշխատող գյուղացիության իրավական վիճակը: Եթե գյուղերը վաղնջական ժամանակներից ազատ համայնքներ էին՝ հետագայում միայն ֆեոդալական կախման ենթարկված, ապա մազրանները վաղ շրջանի դաստակերտների նման առանձին ունեւորների կամ ազդեցիկ ֆեոդալների ջանքերով (մեծ մասամբ աշխատավոր զանգվածների բռնի, անվճար աշխատանքով) ոռոգված ու մշակելի դարձված ընդարձակ տիրույթներ էին, որտեղ հողի և՛ սեփականության, և՛ օգտագործման իրավունքները ամբողջապես վերապահված էին կալվածատիրոջը: Հողն այստեղ մշակվում էր վարձկան հողագործների միջոցով կամ բերքի որոշ տոկոսը հողագործին թողնելու պայմանով տրվում էր օգտագործման՝ մենատնտես գյուղացիներին:

Եթե ստրկատիրական շրջանում ագարակներում և դաստակերտներում բնակեցվում էին ռազմական արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված գերիներ կամ տնտեսական ճնշումների հետևանքով ստրկական կախման մեջ ընկած ունեզուրկ գյուղացիներ, ապա XVI—XVIII դարերի մազրաններում կենտրոնացվում էին ծանր հարկապահանջության հետևանքով ունեզուրկված, արտագրության միջոցներից զուրկ գյուղացիներ կամ բռնի կերպով այլ կողմերից քշված ռայաթներ:

XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած գյուղատերերից շատերին հաջողվում էր օգտվել հետզհետե սաստկացող հարկապահանջության հետևանքով նյութական ծանր պայմանների մեջ ընկած ռայաթների վիճակից և պարտքի դիմաց առինքնել իրենց իսկ սեփական գյուղի սահմաններում գտնվող ընդար-